

Eserin bilinen ilk muhtasarı, Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî'nin Buhârî ve Müslim'in müşterek rivayetlerinden 800 kadar hadisi ihtiva eden *Tehzîbü'n-nüfûs fî tertîbi'd-dürûs*'udur (Kahire 1402). Eserin ilk baskısı Kahire'de gerçekleştirilmiş (1329), daha sonra Dimaşk ve Beyrut'ta birçok defa basılmıştır. Sâlih Ahmed Rızâ, *Kuţûf min riyâzi's-sünne, dirâse tahtilîyye li-ehâdis muhtâre min kitâbi Riyâzi's-sâlihîn*'de (Dimaşk 1410) eserden bazı hadisleri ilmi araştırma metoduna uygun biçimde inceleyip değerlendirmiş ve hadislerin tahrîcini yapmıştır. Muhammed Abdülhamîd Mirdâd, *İthâfî'l-müslimîn fî teshîli ihtisârî Riyâzi's-sâlihîn* adlı çalışmasında (Kahire 1389) bab başlarında geçen âyetleri açıklamış, seçtiği hadisleri de kısaca şerhetmiştir. Saffet es-Sekkâ'nın *Miftâhu'r-râhilin ilâ Riyâzi's-sâlihîn*'i (Halep 1391/1971), Muhammed Hayr Muhammed el-Hımsî'nin *Muhtasarı Riyâzi's-sâlihîn*'i (Dimaşk 1406/1985), Cemâleddin Seyrevân ve Nûreddin Karaalî'nin *el-Muhtâr min Riyâzi's-sâlihîn*'i (1407/1986, 3. baskı), Me'mûn Muhammed Saîd es-Sâgarci'nin *eş-Şaḥîhu'l-muhtâr min Riyâzi's-sâlihîn ve'l-ezkâr*'ı (Dimaşk 1412/1991), Muhammed Adnân Sâlim'in *Merâtî'u'l-mü'minîn fî Riyâzi's-sâlihîn*'i de (Dimaşk 1416/1995) burada anılmalıdır.

Riyâzü's-sâlihîn'in Türkçe'ye ilk tercümesi, Hasan Hüsnü Erdem'in (ilk baskısında I ve II. ciltler Kıvâmüddin Burslân ile birlikte) Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan çevirisidir (I-III, Ankara 1949, 1954). Daha sonra eseri Mehmet Emre (İstanbul 1974), Sıtkı Güllü (İstanbul, ts.), Salih Uçan (İstanbul, ts.) ve hadis açıklamalarıyla birlikte İhsan Özkes (I-VI, İstanbul 1991, I-III, 1992, I-VI, İstanbul, ts.) Türkçe'ye tercüme etmiştir. *Riyâzü's-sâlihîn*, İngilizce'ye de çevrilmiş olup Abdurrahman Şad (I-II, Lahore 1988), S. M. Madni Abbâsî (I-II, Karachi 1986) ve Hâfız Selâhaddin Yûsuf'un (Dârüsselâm 1999) çevirileri burada zikredilebilir. Saîd el-Laham (Beyrouth 1991) ve Fevzî Şa'bân (I-II, Beyrouth, ts.) eseri Fransızca'ya tercüme etmişlerdir. Urdu diline ise Mevlânâ Muhammed İdrîs tarafından çevrilmiştir (Yeni Delhi, ts.). *Riyâzü's-sâlihîn* daha başka dillere de tercüme edilmiştir. Hasan Hüsnü Erdem, *Riyâzü's-sâlihîn Hadislerinin Râvileri Olan Ashâb-ı Kirâm'ın ve Hadis İmamları'nın Hal Tercemeleri* (Ankara 1964) ve Ahmed Râtîb Hammûş, eserde rivayetleri bulunan râvilerin biyografileriyle eserin çeşitli fihristlerini içeren *Künûzü'l-bâhişin* (Beyrut 1413) adıyla birer çalışma yapmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Nevevî, *Riyâzü's-sâlihîn* (nşr. Şuayb el-Arnaûf), Beyrut 1409/1989, neşreden giriş, s. 4-20; a.e. (nşr. Nâsirüddin el-Elbânî), Beyrut 1406, neşreden giriş, s. 5-22; a.e. (nşr. Hassân Abdülmenân), Amman 1413, neşreden giriş, s. 9-12; a.e. (nşr. Ahmed Râtîb Hammûş), Dimaşk 1408/1987, neşreden giriş, s. 5-10; a.e. (trc. Mevlânâ Muhammed İdrîs), New Delhi, ts., tercüme edenin giriş, s. 3-19; a.e.: *Peygamberimizden Hayat Ölümleri* (trc. ve şerh M. Yaşar Kandemir – İsmail L. Çakan – Raşit Küçük), İstanbul 1418/1997, neşreden giriş, I, 67-81; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 1472; Mustafa Saîd el-Hin v.dğr., *Nüzhetü'l-müttakin şerhu Riyâzi's-sâlihîn*, Beyrut 1397/1977, s. 5-7; Ahmed Abdülazîz Kâsım el-Haddâd, *el-İmâm en-Nevevî ve eseruhû fi'l-hadis ve 'ulûmih*, Beyrut 1413/1992, s. 280-300; Muhyiddin Atıyye v.dğr., *Delîlü mü'ellefti'l-hadis*, Beyrut 1416/1995, I, 338, 352-356, 358, 364-366, 369-370, 388; II, 602, 603; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *el-Mu'cemü'l-muşannef li-mü'ellefti'l-hadisî ş-şerif*, Riyad 1423/2003, I, 492, 500, 501-505, 507, 508, 519; II, 1128; İsmail Lütfî Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 2003, s. 158-162.

RAŞİT KÜÇÜK

RİYÂZÜ'Ş-ŞUARÂ

(رياض الشعراء)

Riyâzi Mehmed Efendi'nin
(ö. 1054/1644)

Osmanlı şairlerine dair tezkiresi
(bk. RİYÂZİ).

RİZÂM b. REZM

(رزام بن رزم)

Aşırı Şii Keysâniyye'den
Rizâmiyye fırkasının kurucusu
(bk. KEYSÂNİYYE).

RİZÂMİYYE

(الرزامية)

Keysâniyye'den
Râvendîyye bünyesinde mütalaa edilen,
Ebû Müslim-i Horasânî'ye
aşırı bağlılık gösteren
Rizâm b. Rezm'e mensup bir fırka
(bk. KEYSÂNİYYE).

RİZE

Karadeniz bölgesinin
doğu kesiminde şehir
ve bu şehrin merkez olduğu il.

Fenerburnu adı verilen bir çıkıntının kuzeybatı rüzgârlarından koruduğu küçük bir koyun doğuya bakan yamacında kurulmuş olup zamanla sahile kadar yayılmıştır. Coğrafi bakımdan yakın zamana kadar kara

yoluyla ulaşımın elverişsizliği yüzünden geçmişte devletlerin etki alanı dışında kalmıştır. Adının, şehrin kurulduğu yere işaretlerle "dağ eteği" mânasına "rhizo"dan yahut vaktiyle bölgede pirinç yetiştirildiği için Yunanca "rhizios"tan geldiği belirtilir. Bıjşkyan şehrin eski adının Rizos olduğunu yazar (*Karadeniz Kıyıları*, s. 61).

Rize'nin bilinen en eski tarihi, Miletlilerin Doğu Karadeniz kıyılarına deniz yoluyla geldikleri ve ticarî amaçlarla pazar yeri kurdukları milâttan önce VII. yüzyıl başlarına kadar gider. İskitler'in önünden kaçarak Kafkasya'dan çıkan Kimmerler'in istilâsına uğraması ve İskit hâkimiyetinin bölgeyi içine alması da aynı yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu istilâlar sırasında yerli halkın bir kısmının güney kesimindeki iç bölgelere gittiği ve buralardan kıyı kesimlerine göç olduğu bilinmektedir. Rize ve çevresi milâttan önce VI. yüzyılda Persler'in egemenliğine girerek Pont satraplığına bağlandıysa da bu durum uzun sürmedi. Bu dönemden itibaren İonyalılar bu kıyılarda bazı koloniler kurdular. Milâttan önce 400'de Trabzon'a gelen Ksenofon'un bölge hakkında verdiği bilgilerden Rize'nin de bir ticaret limanı olduğu anlaşılmaktadır. Milâttan önce 180'de Yunanlılaşmış bir İran devleti olan Pontus Devleti'nin hâkimiyetine girdi. Bir asır sonra Rize yaylalarına yerleşen Orta Asya menşeli Partlar, Pontus Devleti ile çatıştı. Bu dönemde Rize'nin de içinde bulunduğu Doğu Karadeniz bölümü Pontus Devleti'nin maden, kereste ve gemi ihtiyacını karşılıyordu. Milâttan önce 64'te Pontus Devleti'ni kaldıran Roma İmparatorluğu bölgede Sâsânîler ve onları destekleyen Ermeni ve Gürcü kralları ile mücadele etti. Seyyah Arrianus'un (ö. 180) verdiği bilgiye göre İyidere-Rize arası denizden 10 mildi. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasının ardından bölgede Bizans dönemi başladı. Hıristiyanlığın bölgede yayılması Bizans'ın ilk dönemlerine rastlar.

Hz. Osman'ın hilâfeti esnasında Habîb b. Mesleme kumandasındaki kuvvetler Ermenistan fetihleri (25/646) devam ederken Rize'yi de vergiye bağladılar. Fakat çok geçmeden şehir tekrar Bizans'ın eline geçti (653). Emevîler döneminde bölgeye yeniden gelen müslüman ordularına karşı Bizans'ın müttefiki olan Hazarlar, Rize ve civarını korumaya çalıştılar. Nihayet Emevî Halifesi Hişâm b. Abdümelik, Hazarlar üzerine gönderdiği ordu ile Rize'yi zaptetti (119/737). Malazgirt zaferinin (1071) ardından bir süre için Dânişmendîler'in kontrolü altına giren Rize (1098) Anadolu Sel-

çuklukları zamanında Erzurum valileri tarafından yönetildi. I. Haçlı Seferi'nden yararlanan Bizanslılar burayı yeniden ele geçirdi. III. Haçlı Seferi'nden sonra Komnenoslar'ın Gürcü Krallığı'nın desteğiyle Trabzon merkez olmak üzere kurdukları Trabzon Rum Devleti'nin sınırları içinde kaldı (1204). Bu dönemde Rize, Venedik ve Cenevizli denizcilerin ticaret maksadıyla uğradıkları önemli bir liman durumundaydı.

Fâtih Sultan Mehmed, Trabzon'un fethi (865/1461) sırasında Rize'yi de aldı. Trabzon'un ilk yöneticisi olan Gelibolu sancak beyi Kaptanıderyâ Kasım Bey ilk idarî yapılanmayı gerçekleştirdi. Bu sırada Rize'de topraklar timar sistemine göre yeniden düzenlendi ve vergiye esas olan mülkler tesbit edildi. Kırım'ın Osmanlı topraklarına katılması (1475) ve Venedik ile Ceneviz'in Karadeniz'den uzaklaştırılması, Rize-Sohum arasında yaşayan ve baskınlarla elde ettikleri esirleri ticaret gemilerine satarak geçinen Abazalar'ı rahatsız etti. Gelir kaynaklarını kaybeden Abazalar'ın korsanlık faaliyetlerinden Rize zarar gördü. Şah İsmâil'in Akkoyunlu başşehri Tebriz'i işgali üzerine bazı beyler ve Sünnî halk Trabzon sancak beyi Şehzade Selim'e (I. Selim) sığınarak Rize-Trabzon arasındaki kesime yerleştirildi (Bostan, s. 57). Selim'in Trabzon sancak beyliği sırasında Gürcistan'da yapılan savaşa (914/1508) Rize'deki timarlı sipahiler de katıldı (BA, *Timar Ruznamçesi*, nr. 1, s. 799, 819). Doğu Karadeniz kıyılarında güvenliğin sağlanmasından sonra Rize Limanı'nda bir canlılık oldu ve 964'te (1557) Of İskeleyi ile birlikte Rize liman gelirleri senelik 30.000 akçeye ulaştı. Ayrıca Rize çevresinde bolca üretilen ketenden elde edilen gümrük gelirleri Of ile birlikte 966'da (1559) 35.000 akçe kadardı; bu tarihte keten gümrüğü mukâtaası kurularak Hüseyin b. Mehmed'in idaresine verildi (BA, *MAD*, nr. 244, s. 188, 191).

XVI. yüzyılda Rize'de Abaza ve Gürcüler'in zaman zaman kıyıları yağmalaması üzerine halkın artan şikâyetleri Osmanlı yönetimini harekete geçirdi. II. Selim döneminde silâh kaçakçılığını engellemek ve korsanların barınaklarını dağıtmak suretiyle alınan tedbirler sayesinde büyük ölçüde düzen sağlandı. Kefe ve Batum beylerbeyilerine fermanlar gönderilerek gemi kaptanlarının yaptığı silâh kaçakçılığı engellendi ve ticaret gemilerinin sahil şehirlerine yavaşması izne bağlandı. Abazalar'ın denizden gelip verdikleri zarar önlemek için Rize ve diğer sahil kalelerindeki müstahfizlar kendi kayıklarıyla sahilleri koruma hizmeti görmeye başladı. Nitekim 982'

de (1574) Rize kadısı korsanlara karşı üç kayık inşa etmekle görevlendirildi (BA, *MD*, nr. 19, s. 1; nr. 24, s. 312/847).

Astarhan seferi için 976'da (1568) Kefe'de yapılan gemilere, Karadeniz sahillerindeki kalelerden toplandığı gibi Rize Kalesi'nden de yedi müstahfiz ve yirmi azeb askeri temin edilmişti (BA, *MD*, nr. 7, hk. 2302). İnebahtı Savaşı öncesinde müttefik Haçlı donanmasına karşı hazırlanan donanma için de Rize'den kürekçi toplanmıştı (BA, *MD*, nr. 14, s. 1140/1682). XVII. yüzyılın başlarında kıyılara yönelik korsan saldırıları yeniden başladı; Don Kazakları 1030'da (1621) Rize'yi basarak büyük zarar verdiler. XVIII. yüzyıl başlarında Abaza akınları süreklilik kazandı. 1115'te (1703) Gürcistan seferine giden bazı beyler mevsimin uygun olmaması sebebiyle Rize'de kışladı (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 829). 1117'de (1705) Abaza saldırılarına karşı Rize Kalesi'ne üç top, 1000 top yuvarlağı ve barut verilmesi emredildi; bu sırada kale cephanesi ve mescidiyle zindan duvarlarının tamiri için Rize Kadısı Ebûbekir Efendi'ye 1000 kuruş ödendi (BA, *MAD*, nr. 9874, s. 131). Karadeniz'de faaliyet gösteren Osmanlı donanmasının zaman zaman Rize'ye de uğradığı anlaşılmaktadır. 1138-1139'da (1726-1727) Rusya'ya ve Abaza eşkıyasına karşı muhafaza amacıyla inşasına başlanan Faş Kalesi'nin yapımında kullanılacak taşları taşımak ve diğer hizmetlerde kullanılmak üzere Trabzon ve civarındaki iskelelerden alınan gemiler arasında Rize'den de beş şayka temin edildi (Ayдын, sy. 6 [1986], s. 86-87, 92).

XVII ve XVIII. yüzyıllarda Celâfî isyanlarına benzer bazı olaylar Rize'de de yaşandı. Etrafına silâhlı gruplar toplayan güç sahibi mahallî ağalar, gerek birbirleriyle mücadeleleri sırasında gerekse halk üzerindeki zulümleri sebebiyle asayişsizliğe yol açtı. Canikli Ali Paşa'nın Trabzon valiliği sırasında (1773-1777) bölgede düzen sağlandığı gibi Rize'nin de aralarında bulunduğu Trabzon kazalarından toplanan askerler gemilerle Kırım seferine gönderildi (1778). Rusya'nın Kafkaslar'ı işgali, Anapa (1788) ve Faş (1809) kalelerini kuşatması sırasında Rize'den de asker toplandı. Faş Kalesi'nin Ruslar'dan geri alınmasında büyük rolü olan Rize âyanı Tuzcuoğlu Memiş Ağa'ya kalenin tekrar Rusya'nın eline geçmesi üzerine kapıcıbaşılık rütbesiyle Batum kıyılarını koruma görevi verildi. 20 Mart 1806'da Tuzcuoğlu, Rize'nin Trabzon'dan ayrılarak Gönye sancağına bağlanmasını istedi (BA, *HH*, nr. 4044-B). 1811 yılı yazında bölgede görülen veba salgının-

dan Rize de etkilendi ve çok sayıda insan hayatını kaybetti (Cevdet, IX, 247-248).

Rize, Trabzon Valisi Süleyman Paşa ile Rize mutasarrıfı Tuzcuoğlu arasındaki anlaşmazlık yüzünden çıkan isyanlardan etkilendi. Süleyman Paşa'nın Tuzcuoğlu'nu Rize'de bağımsız bir yönetim kurduğu, tahsildarları bölgeye yaklaştırmadığı, borcunu ödemeyenlerin topraklarına el koyduğu ve ölenlerin mallarını müsadere ettiği gibi iddialarla suçlaması ve idamını istemesi (1815) sonuçsuz kaldı; Tuzcuoğlu idam edilemediği gibi civardaki diğer ağaların desteğini de aldı. Trabzon valisinin Batum taraflarında bulunmasını fırsat bilen Tuzcuoğlu taraftarı âyanlar Trabzon'a giderek limanı, traftaki köy ve kasabaları yağmaladı. Süleyman Paşa, çevredeki sancaklardan toplanan kara ordusu ile birlikte küçük bir Osmanlı donanmasının desteğiyle harekete geçti. Trabzon'un geri alınmasından sonra Rize'ye ve ardından Of'a sığınan Tuzcuoğlu yakalanarak idam edildi (1817). Tuzcuoğlu ailesine mensup âyanların 1818-1821 ve 1832-1834 yıllarında sürdürdükleri isyanlar, Tuzcuoğlu Abdülkadir'in idamı ve diğer aile fertlerinden bir kısmının Rusçuk ve Varna'ya sürülmesiyle yatıştırıldı (1834). Osmanlı Devleti'ni yaklaşık yirmi yıl meşgul eden bu isyanlara katılmaayanların Rize'de kalmasına izin verildi. I. Dünya Savaşı esnasında Rize, bütün Karadeniz sahillerinde olduğu gibi önce Rus donanmasının bombardımanına mâruz kaldı, hükümet konağı oturulamaz hale geldi, ardından 8 Mart 1916'da şehir işgale uğradı. İki yıl süren işgal sırasında halk yol yapımı gibi işlerde çalıştırıldı (Topaloğlu, s. 23).

Osmanlı idaresi altına girdiğinde Trabzon'a bağlı bir kadılık merkezi olan Rize bu sıralarda küçük bir kale-şehir özelliği gösteriyordu. XV. yüzyılın son çeyreğinde kalede Atmaca adlı bir serasker ve emrinde Kalkandelen, Bosna, Kosova, Siroz, Üsküp gibi farklı yerlere mensup otuz dört muhafız görev yapıyordu. Bunlar arasında daha sonra Rize seraskeri olan Mustafa Bey oğlu Veysi gibi Rumeli'den sürgün olarak gelen Arnavutlar da bulunuyordu (BA, *MAD*, nr. 828, s. 324-339, 624-644). Rize Kalesi'nin önemi Şehzade Selim'in Trabzon sancak beyliği sırasında arttı, kale muhafızlarının ve şehir halkının durumunda da değişme oldu. 903'te (1498) Rize kale dizdan iken sebepsiz yere bu görevden alınan Yûsuf'un yerine şehzadenin arpa emini Hasan getirildi. Yine Macaristan taraflarından gelip müslüman olan Kasım'a ve Nişli Ali'ye Rize'de timar verildi (BA, *MAD*, nr.

334, s. 72-76). Yavuz Sultan Selim'in padişah olmasının ardından bu tür bazı düzenlemeler sürdü. Ayo Foka Manastırı, Tekfur Kır Mihal gibi bazı dinî kurum ve önde gelen şahıslara ait bağ ve bahçe hisseleri muhafız timarlarına çevrildi. Rize'de gelirleri padişah hassına ait otuz üç hâne, iki mücerred, altı bive, on altı baştina, bir bahçe ve daha önce Rize'deki Ayo Randoş Manastırı'na ait bir değirmen vergisi yine bir timar sahibine verildi. Söz konusu manastırın başında Rize metropolidi bulunuyordu ve ayrıca üç değirmenden aldığı kira gelirleri de vardı. Kale müstahfızlarından iki kişiye ise Rize'deki doksan üç hâne, on mücerred, on bir bive ve on bir baştinanın vergileriyle sekiz değirmenin kira gelirleri tahsis edildi. Rize'de gelir getiren ağaç ve bağların bir kısmı tekfurun ve Mihal adlı ileri gelen birinin mülkü iken bunlar ilk Trabzon sancak beyi Kasım Bey tarafından Rumeli'ye sürüldüğünden mülkleri timara çevrilmişti. Bu örneklerden hareketle şehrin ileri gelenlerinden bir kısmının Rumeli'ye sürüldüğü söylenebilir. İlk timar verilenler arasında, daha sonra şehrin mahallelerinde birini teşkil edecek olan Peripoli köyünün timar gelirlerini Ali ve Süleyman adlı iki Çepni'nin tasarruf ettiği görülür. Rize Kalesi'ndeki Zü Nidano adlı manastırın gelirleri içinde bulunan Salaruha köyü vergileri de İbrâhim adlı bir timarlı sipahiye verilmişti. Böylece Osmanlı idaresinin ilk yıllarında Rize şehrinde önemli sosyal değişim olduğu anlaşılmaktadır.

Rize'nin nüfus yapısıyla ilgili ilk bilgiler 891 (1486) yılından başlar. Buna göre şehir halkının tamamı hıristiyanlardan oluşuyordu. Müslüman olarak sadece kale muhafızları bulunuyordu. Toplam nüfus 1200 dolayındaydı. XVI. yüzyıl başlarında şehirde bir canlılık yaşandı ve nüfusta % 32 kadar bir artış oldu. Bu sırada Rize'nin şehir nüfusu 1600 civarındaydı. Bunların içinde sadece iki hâne yeni müslüman olmuştu (BA, TD, nr. 387, s. 736-739). Rize Kalesi'nde ise otuz bir kale muhafızı vardı. Serasker dışında kalede dizdar, kethüdâ, kapıcı ve iki topçu görev yapıyordu. Kale imamı aynı zamanda Rize'deki caminin de hatibi idi ve kendisine timar tahsis edilmişti. Muhafızlar arasında Bosnalı, Midilili ve Arnavut olarak kayıtlı şahıslar bulunuyordu. Eski Rize Kalesi'nde de yine kethüdâ ve muhafızlar vardı (BA, TD, nr. 52, s. 209-227, 260-351). Yaklaşık on yıl sonra (933/1526-27) gelirleri Trabzon sancak beyinin hasırları arasında bulunan bazı Rize köyleri, Akrotir örneğinde olduğu gibi daha sonraki dönemde Rize'nin mahallele-

rini teşkil edecektir. Bu dönemde Trabzon miralaylı Ali Çelebi oğlu Haydar Rize seraskeriydi; kalede dizdar ve kethüdâ ile birlikte yirmi sekiz müstahfız, kale imam ve hatibi bulunuyordu (BA, TD, nr. 53, s. 165-171).

Bu durumunu yüzyılın sonlarına kadar koruyan ve kısmî artış gösteren şehrin nüfusunda en önemli değişme, resmî görevliler ve askerî garnizon dışında yeni bir sivil müslüman topluluğun ortaya çıkmasıyla başladı. Mevcudiyetlerine ilk defa 991 (1583) yılında rastlanan yirmi altı hanelik (150 kişi) bu müslüman grubun Câmî-i Şerif mahallesinde oturduğu, dindar ve fakir kimseler olmaları sebebiyle şehirli sınıfa alınarak vergiden muaf tutulduğu görülmektedir. Kalede ise yirmisi hâne, onu mücerred kayıtlı otuz müslüman erkek görevli bulunuyordu (Bostan, s. 210-212). 1093'te (1682) yirmi sekiz hanesi olan Rize'deki müslüman topluluğun bu dönemde Yeniköy adı altında Câmî-i Şerif yakınındaki bir köyde oturdukları tesbit edilmektedir (BA, KK, nr. 2697, vr. 48^a-58^b). Rize'nin 1870'te köyleriyle beraber kaza nüfusu 6150 müslüman, seksen bir Rum hâne idi ve XIX. yüzyıl sonlarında şehir nüfusu 3000 kadardı.

XVI. yüzyıl başlarında Rize nahiyesinin köyleri olarak geçen bazı yerleşim birimlerinin zaman içinde Rize'nin mahalleleri haline gelmesinden bu köylerin şehre yakın oldukları için büyüdükçe Rize'nin gelişmesini sağladıkları anlaşılmaktadır. Meselâ Peripoli XVI. yüzyıl başlarında Rize'ye bağlı bir köy iken XVII. yüzyıl sonlarında bir mahalle olmuştu. Kanûnî Sultan Süleyman devrinin ilk tahrirlerine göre 1530 yılı civarında Rize'de Peripoli köyünden on hâne, bir mücerred ayrılarak "raiyyet" yazılmış ve Paşayan mahallesi ortaya çıkmıştır (BA, TD, nr. 387, s. 736-739). 1093 (1682) tarihli Rize Avânz Defteri'nden Rize'de mahallelerin yavaş yavaş teşekkül etmeye başladığı anlaşılır. Daha sonra bilinenlerden Humrik, Haldoz, Kuvariz, Kamaşinos mahallelerinin Amada köyüne; Akrotil, Ruşye, Emeldin ve Pindoz'un Yofa köyüne; Kalohton, Haçanoz, Çanzol ve Peripoli'nin doğrudan Rize'ye; Papik, Samri, Vonit, Romanos, İksenit, Hortoz ve Paşayan mahallelerinin ise henüz Rize'ye bağlı köy statüsünde olduğu tesbit edilmektedir. 1093'te (1682) Hüseyin Ağa Camii'nin yakınında on altı hanelik Pîrî Çelebi mahallesinin kurulduğu, cami cemaatinden olan bu mahalle sakinlerinin askerî sınıfa mensup oldukları ve ellerinde arazi bulunmadığı için vergiden muaf tutuldukları görülmekte-

dir. Bu mahalleler dışında Rize Kalesi etrafında ve şehirde Balakamoz adlı avânzdan muaf iki mahalle daha bulunuyordu (BA, KK, nr. 2697, vr. 48^a-58^b).

XIX. yüzyıl başlarında Rize'ye gelen Bişkyan burayı bir teppe üzerinde ev ve dükkanları bulunan, kalesi ve limanı olan bir şehir olarak tarif eder. Çok güzel limon ve portakal bahçelerine sahip, keneviri her yerde tanınan Rize'nin Roşi mahallesinde büyük bir kilise bulunduğunu, o sırada idam edilen Tuzcuoğlu'nun muazzam bir saraya sahip olduğunu belirtir (*Karadeniz Kıyıları*, s. 61-62). Bu esnada Rize'de yirmi dört müslüman ve iki gayri müslim mahallesi bulunuyordu (BA, ML. CRD, nr. 40739). 1267 (1851-52) malî yılına ait bir öşür defterinde ise Rize şehrine ait yirmi beş mahalle ve 917 hâne (yaklaşık 5000 kişi) kaydedilmiştir. Bu mahalleler Paşayan, Pîrî Çelebi, Vonit, Peripol, Yeniköy, Papik, Kalohton, Müftü Parekolu, Kuvaroz, Haldoz, diğer Haldoz, Humrik, Kal'a, Koçohor, Kamaşinoz, Akrotil, Yofa, Hortoz, Carihoz, Haçanoz, Filiboz, Pindoz, İksenit, diğer İksenit ve Romanoz idi (BA, MAD, nr. 7958, s. 2-21). Bu mahallelerin dışında Kıırım savaşlarının devam ettiği sırada (1855) Rize'de yapılan bir yoklamada yirmi dokuz mahalle kaydedildiği, Emeltin, Roşi, Argaloz, Samri, Arkirikoz, Kankalanoz, Cancel ve Sirahoz gibi yeni mahallelerin ortaya çıktığı dikkati çeker. Ancak bu sırada muhtemelen Karadeniz sahillerinde meydana gelen Rus baskınlarına karşı içinde çok az hâne bulunanlar dışında on sekiz mahalle sakininin dağlara çekildiği ve mahallelerin boş olduğu belirtilir (BA, ML. CRD, nr. 1713). 1870'te şehirde otuz bir, 1876'da otuz üç mahalle yer alıyordu.

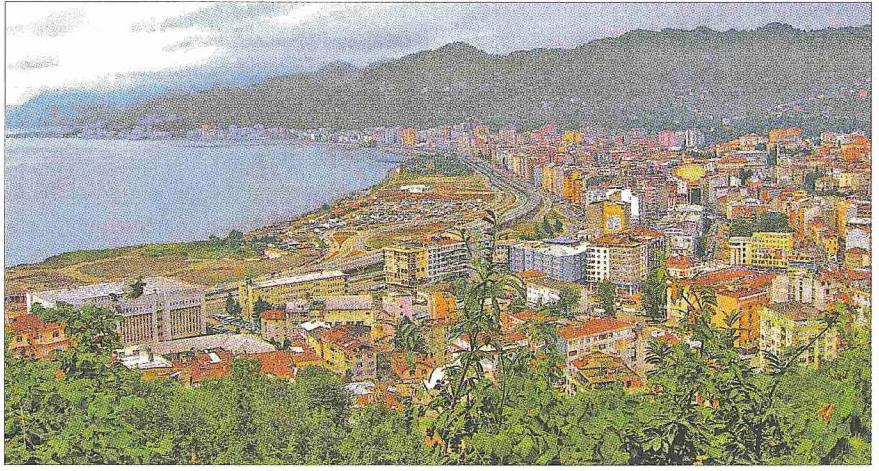
XIX. yüzyıl sonlarında Rize mahalleleri otuz üçe ulaştı. Fakat mahallelerin birbirinden uzak ve haneleri dağınık olduğu için Emineddin (İslâm, Rum), Vonit (İslâm, Rum), Kal'a, Pîrî Çelebi, Paşayan, Yeniköy ve Pabik mahalleleri bir araya getirilerek Rize şehrinin teşkil edilmesi, diğer yirmi dört mahallenin köye çevrilmesi düşünülmüş ve bunun 1903'te uygulanması kararlaştırılmıştı (BA, DH. TMİK, nr. 15/36; Y.A. Res, nr. 120/122). Rize mahalle adlarının Osmanlılık'la bir alâkası olmadığı ileri sürülerek değiştirilmek istenmesi üzerine 16 Aralık 1913'te mahallî idareciler tarafından birçoğu için yeni adlar tesbit edilmiş olmasına rağmen kısmen uygulanması 1916 yılına kalmıştı (BA, DH-İD, nr. 97-2/25; DH.İUM, nr. 48/18).

1287 (1870) ve 1293 (1876) tarihli Trabzon salnâmelerinde Rize'nin Trabzon'a

uzaklığı denizden 38 mil (dört saat), karadan yirmi saat olarak belirtilir. Şehir yedi tepe üzerinde kurulmuş, mahalleler arasının darlığı ve zeminin engebeli olması sebebiyle uzak yerlere kadar dağılmıştır. 1843-1844'te Rize'ye gelen Alman botanikçi Karl Koch, Sürmene-Rize arasındaki mesafeyi denizden on saatte almıştı. Bu seyahatinde şehirde bir handa kalan Koch, kısmen içe doğru girinti yapan hilâl biçimli dağların ortasındaki şehrin yukarıdan kıyılara doğru uzandığını ve burada 300 ailenin yaşadığını, sahilde dükkân, iş yeri ve birkaç kahvenin bulunduğunu, keten ticareti yapıldığını belirtmiştir. Rize'de düzenli, güzel meyve bahçeleri gören seyyah şehirde caddelerin taş kaplı olduğunu, evlerin dükkân ve ticarethanelerden ayrı bahçe içinde geniş ve tek katlı, alt kısmı taş, üstünün ise tahtadan yapıldığını kaydetmiştir (Koch, s. 7-9).

Rize, Osmanlı idaresi döneminde Trabzon sancağına bağlı bir kaza merkezi durumunda idi. 1867'de Osmanlı vilâyet teşkilâtında yapılan değişiklikte Rize eski durumunu korudu ve 1869'da belediye ile yönetilmeye başlandı. Berlin Antlaşması ile (1878) Batum'un Ruslar'a bırakılması üzerine Lazistan sancağının merkezi haline geldi. Şehre büyük bir hükümet konağı, bir kışla, hapishane, ahşap bir iskele yaptırıldı; asker ve fakir halk için yeni bir hastahane ve telgrafhane inşasına teşebbüs edildi. Rize 1924'te vilâyet merkezi oldu. 1933'te Artvin ili lağvedilerek yeni kurulan Çoruh vilâyetinin merkezi haline getirildi. 1936'da tekrar il yapılan Rize ilinin merkezi oldu.

Rize'de 1870'te on beş cami, altı mescid, iki tekke, dört medrese, beş sebil, iki kilise, iki han, iki hamam, otuz değirmen, 351 dükkân, kırk yedi mağaza, on dört fırın, kırk beş çeşme, bir boyahane, on dört kahvehane, iki salhane ve iki meyhane bulunuyordu. İlk rüşdiye mektebi 1876'da, Mekteb-i İbtidâî 1896'da ve Rize İdâdisi 1908'de açıldı. II. Abdülhamid devrinde girilen imar faaliyetleri arasında halkın

Rize'den bir görünüş

desteğiyle şehirde pek çok idarî ve sosyal amaçlı bina yapıldı. 1888'de yapımı tamamlanan yeni hükümet konağı, askerî hastahane, hapishane ve iskele için emeği geçenler taltif edildi (BA, DH. MKT, nr. 1524/29). Eski hükümet konağının yanındaki telgrafhane için de şehir merkezinde yeni bir daire yapıldı (BA, İ. ŞD, nr. 93/5523). Rize'de Gümrük ve Memleket adıyla dış ve iç ticaret için iki iskele, bir liman dairesi vardı (BA, DH. MKT, nr. 219/80; DH. MUI, nr. 36-1/17) ve artan kaçakçılığın önlenmesi için Rize-Batum arasında seyreden gemilerin gümrük kontrollerinin daha iyi yapılması isteniyordu (BA, DH. İD, nr. 94-1/123). Şemseddin Sâmî'ye göre bu tür binalar dışında 580 kitabı olan bir kütüphanesi, 100 dükkândan oluşan çarşısı bulunuyordu (*Kâmûsü'l-a'lâm*, III, 2387).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rize'de dokunan keten bezlerinin önemi daha da arttı. Rize kazasında 40.000 top ince beyaz keten bezi dokunuyor, Erzurum, Bağdat, Arabistan ve İstanbul taraflarında alıcı buluyordu. 1898'de Rize Limanı'na yanaşan 1965 gemi arasında İdâre-i Mah-

sûsa vapurları ve diğer Osmanlı yük gemilerinden başka Avusturya, Rusya ve İngiltere'ye ait gemiler vardı. Rize'nin bugün en önemli geçim kaynağı olan çay üretimi ilk defa 1918'de Ali Rızâ Bey, 1933'te Zihni Derin ve daha sonra Asım Zihnioğlu'nun gayretleriyle başladı ve 1947'de ilk çay fabrikası faaliyete geçti.

Şehirde XIV. yüzyılda yapılmış ve Osmanlılar devrinde tamir görmüş kale, Kale Camii, İslâm Paşa mahallesinde 978'de (1570) İskender Câfer Paşa tarafından inşa ettirilen Kurşunlu Camii, Yavuz Sultan Selim'in annesi adına yaptırdığı Gülbahar Sultan Camii, Şeyh Camii, Reşâdiye Camii, Cami-önü Camii (1698), 1126-1131 (1714-1719) arasında inşa edilen Cezayirli Kaptan Ali Paşa Camii (Taşçıoğlu Camii), Ortacami (1737), Müftü Mahallesi Camii (1785) mevcuttur. Ayrıca tarihî Rize evleri de koruma altındadır. Rize'de bugüne intikal etmeyen pek çok cami, hamam, çeşme, muvakkithâne gibi tarihî eserler inşa edildiği bilinmektedir. Hacı Bilâl Camii'nin 1902'de onarıldığı anlaşılmaktadır.

1936'da il merkezi olduktan sonra giderek gelişen Rize'nin nüfusu 1955 yılına kadar 20.000'i bulmazken (1955 sayımında 17.871 nüfus) 2000 yılında 78.144'e, 2007 yılında 94.800'e ulaşmıştır. Rize şehrinin merkez olduğu Rize ile Artvin, Erzurum, Bayburt ve Trabzon illeri ve kuzeyden Karadeniz ile çevrilmiştir. Merkez ilçeden başka Ardeşen, Çamlıhemşin, Çayeli, Derepazarı, Fındıklı, Güneysu, Hemşin, İkizdere, İyidere, Kalkandere ve Pazar adlı on bir ilçeye ayrılır. 3922 km² genişliğindeki Rize

Rize Nizâmiye Kışlası'nın XIX. yüzyıl sonlarına ait fotoğrafı (İÜ Ktp., *Album*, nr. 90764, rs. 18)

ilinin sınırları içinde 2007 yılındaki sayım sonuçlarına göre 316.252 kişi yaşıyordu, nüfus yoğunluğu ise seksen idi. Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 2007 yılı istatistiklerine göre Rize'de il ve ilçe merkezlerinde 454, kasabalarda 99 ve köylerde 700 olmak üzere toplam 1253 cami bulunmaktadır. İl merkezindeki cami sayısı 67'dir.

BİBLİYOGRAFYA :

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 829; *Trabzon Salnâmesi: 1287-1322*; Cevdet, *Târîh*, IX, 247-248; Cuinet, I, 119-120; P. M. Bjişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819* (trc. H. D. Andreyan), İstanbul 1969, s. 61-62; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi: Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Ankara 1975, s. 143-164; K. Koch, *Rize* (trc. Tahir Deveci), [baskı yeri yok] 1991, s. 7-9; Haşım Karpuz, *Rize*, Ankara 1992, s. 18-35; İhsan Topaloğlu, *Rus İşgalinde Rize*, Trabzon 1997, s. 23, 28; Orhan Naci Ak, *Rize Tarihi*, Rize 2000; Haneî Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 57, 210-212; Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *Osm.Ar.*, sy. 6 (1986), s. 86-87, 92; *Kâmûsü'l-a'lâm*, III, 2387; Suraiya Faroqhi, "Rize", *EP* (İng.), VIII, 566-567.

İDRİS BOSTAN

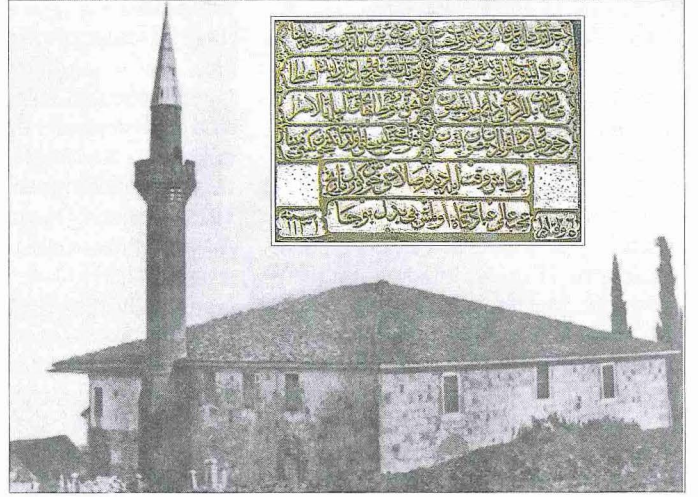
RIZZITANO, Umberto

(1913-1980)

İtalyan şarkiyatçısı.

Messina'dan Mısır'a göç etmiş bir ailenin oğlu olarak İskenderiye'de dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini buradaki İtalyan okullarında tamamladıktan sonra Roma Üniversitesi'nde Michelangelo Guidi sayesinde Arap dili ve edebiyatı üzerine ihtisasını tamamladı. 1937'de mezun oldu ve ilk ilmî makalelerini yayımlamaya başladı. II. Dünya Savaşı sırasında Mısır'da bulundu, İtalyan kolonisinin çıkardığı çeşitli süreli yayınlarda ve *Il Giornale d'Oriente* adlı gazetede yazılar yazdı. Bir Arap-İslâm topğrafında yetiştiği için Doğu'nun siyaset, medeniyet, kültür, edebiyat ve sosyal hayatıyla ilgili konulara yabancılık çekmeden eğildi ve muhtelif alanlarda çeşitli eserler kaleme aldı. Savaşın ardından yine Mısır'da kalmayı tercih etti. 1949'dan başlayarak on yıl Kahire ve Aynişems üniversitelerinde İtalyan dili ve edebiyatı dersleri verdi, bazı İtalyan araştırmacıların Mısır'a gelip ders vermesini sağladı. 1959 yılında Palermo Üniversitesi'nde akademik kariyerine başladı ve ölümüne kadar burada kaldı. Öğretim görevi yanında Michele Amari tarafından başlatılan Sicilya adasıyla ilgili İslâm kaynaklarının neşri çalışmalarını üstlendi. Bu arada Sicilya'nın güney

Rize Taşoçğlu
Cami'i'nin
(Cezayirli
Kaptan
Ali Paşa
Cami)
özgün halini
gösteren
XIX. yüzyıl
sonlarına ait
bir fotoğraf
(İÜ Ktp.,
Albüm,
nr. 90764, rs. 21)
ile yapının
kitâbesi

sahilinde Araplar'ın 827'de ilk defa fetih amacıyla karaya çıktıkları Mazara del Vallo'da Istituto di Studi Arabo-Islamici Michele Amari adı altında bir araştırma merkezi kurulmasına ön ayak oldu ve burayı ilmî çalışmalarıyla destekledi. Bu kuruluş onuncu ölüm yıl dönümünde onun adına bir hâtıra kitabı yayımladı (bk. bibl.). Ülkesindeki çeşitli bilimsel kuruluşlara üye seçilen Rizzitano ölümünden bir yıl önce Roma'daki Istituto per l'Oriente'nin başkanlığına seçilmişti.

Eserleri. Rizzitano'nun eserleri üç kısımda incelenebilir: Çağdaş Arap edebiyatı; Arap edebiyatı tarihi ve klasik dönem; Sicilya-İslâm medeniyeti, tarihi, tarihçileri, kaynakları ve bunların ilmî neşirleri. 1. Tâhâ Hüseyin, Muhammed Hüseyin Heykel, Tefvik el-Hakîm gibi ediplerin eserlerini İtalyanca'ya çevirmiş, Tâhâ Hüseyin'in *Ey-yâm*'ını *I Giorni* adıyla yayımlamış (Roma 1965), ayrıca yetmiş beşinci doğum yıl dönümü için ona bir armağan kitabı hazırlamış (Napoli 1964), aynı edibin hâtıralarını da tercüme etmiştir. Bu çalışma onun ölümünden sonra A. Pellitteri tarafından yayımlanmıştır (Mazara del Vallo 1985). Tefvik el-Hakîm'in tiyatro eserlerini İtalyanca'ya çevirmesinin yanında onun çeşitli yönlerini aydınlatan çalışmalar yapmış (*OM*, XXIII [1943], s. 247-266, 439-447; XXV [1945], s. 54-61; XXVI [1946], s. 116-123), yakın dostluk kurduğu Muhammed Hüseyin Heykel'in *Zeyneb* adlı romanının tercümesini gerçekleştirmiştir (Roma 1944). Ayrıca *The Encyclopaedia of Islam*'da bazı Arap edip ve şairlerinin biyografilerini yazmış, *Enciclopedia dello Spettacolo*'da Arap âleminin tiyatro çalışmalarını ilgilendiren maddeleri kaleme almıştır. 2. Michelangelo Guidi'nin teşvikiyle, üniversiteyi bitirirken hazırladığı mezuniyet tezini iki

kısım halinde yayımlamıştır: "Abû Miḥğān Nuşayb b. Rabāḥ (notizie biografiche, studio critico e raccolta di frammenti)" (*RSO*, XX [1943], s. 421-471); "Alcuni frammenti poetici di Abû Miḥğān Nuşayb b. Rabāḥ, poeta omniade del I. secolo dell'egira" (*a.g.e.*, XXII [1947], s. 23-35). Bu şair hakkında ilk ilmî neşirini ise XX. Şarkiyatçılar Kongresi'nin bildirimleri içinde gerçekleştirmiştir: *Actes de XXe congrès international des orientalistes* (Louvain 1940, s. 316-318). Tezin ikinci kısmını yayımlarken Nusayb'ın hâmisisi olan Mısır Valisi Abdülâzîz b. Mervân hakkında bir makale yazmıştır: "Abd al-ʿAzîz b. Marwân governatore umayyede d'Egitto" (*Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei*, VIII/2 [Roma 1947], s. 321-347). Nâşirlerden gelen teklifler üzerine Arap edebiyatı tarihine ve Hz. Peygamber'e dair bölümler ve müstakil kitaplar halinde çalışmalar yapmıştır: "Letturatura araba" (*Storia delle Letterature d'Oriente*, Milano 1969, II, 3-242); "La letteratura araba odierna" (*Le letterature dei popoli musulmani*, Roma 1974, s. 47-80); *Mahomet* (Paris 1973); *Maometto, profeta e uomo di stato* (Palermo 1974; İspanyolca ve Almanca'ya da çevrilmiştir). *Binbir Gece Masalları*'nın İtalyanca'ya tercümesinde görev almış ve Francesco Gabrieli'nin bilimsel açıklamasını üstlendiği külliyyatın IV. cildini çevirmiştir. Eserin nâşiri olan Torino'daki Einaudi Yayınevi, 1951 yılından başlayarak bu devâsâ eseri lüks ciltler, ayrıca küçük boy ekonomik cep kitapları halinde geniş bir okuyucu kitlesine sunmuştur. Rizzitano, Dante'nin *Îlâhî Komedya*'sı üzerine Arap âleminde yapılan ilmî çalışmaların desteklemiş ve yapılan tercümelere hakkında çeşitli makaleler yazmıştır. 3. Sicilya'nın İslâm tarihi ve kültüründeki yerine dair çalışmaları *Storia e*